

УДК 1:39:572.028

АНТРОПОЛОГІЯ У СИСТЕМІ НАРОДОЗНАВЧИХ НАУК

Лідія Сафонік

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська 1, м. Львів 79000, Україна, filos@franko.lviv.ua

Антропологія – це молода наука, яка перебуває в процесі становлення, її самостійність визнана не у всіх країнах. Тим не менше вона посідає провідне місце у системі народознавчих наук. Проаналізовано підходи до розуміння сутності та предметного поля антропології, а також розкрито зв'язок етнографії, етнології та антропології.

Ключові слова: антропологія, культурна антропологія, соціальна антропологія, етнографія, етнологія.

Антропологія – “вчення про людину” (від антропос – давньогрецьке “людина”, логос – “слово”).

Поле антропології – система напівавтономних дисциплін, предметом дослідження яких є людина.

Розрізняють: антропологію фізичну, соціальну, культурну, історичну, філософську, медичну, юридичну, економічну, екологічну, політичну тощо.

Антропологія як система спеціальних дисциплін сформувалася у ХІХ ст. Першою виникла фізична антропологія, предметом дослідження якої є умови формування *Homo sapiens*.

На питання: “Хто такий антрополог” переважно відповідають так: “Антрополог – це вчений, котрий їздить в експедиції у далекі племена і вивчає специфіку їх життя”.

Слово “антропологія” нині, найперше, пов'язане з областю знань, яка досліджує сучасні суспільства, національні держави, міські спільноти, сільські громади з розвинутими інституційними системами і писаними законами.

Антропологи вивчали і продовжують вивчати приклади незалежної соціальної організації людей. Антропологічному інтересу не властивий чисто споглядальний характер. Зокрема, Клод Леві-Стросс у книзі “Печальні тропіки” описав зіткнення двох цивілізацій. У ХVІ ст. європейці, досягнувши берегів Америки, виявили, що їх населяють люди. Європейці та індіанці вивчали один одного. “У процесі справжнього психосоціологічного дослідження колоністам пропонувався набір анкет, щоб з'ясувати, чи спроможні індіанці жити, послуговуючись результатами власної праці,

подібно до селян Кастилії". Відповідь була заперечною. "У крайньому випадку, можливо, їх внуки. До того ж індіанці настільки скверні, що і це дуже сумнівно". Доказами того, що індіанська душа переповнена скверною є те, що "вони уникають іспанців, відмовляються працювати без винагороди, а їх спотвореність доходить до того, що вони дарують своє добро, не відштовхують своїх друзів, яким іспанці повідрізали вуха". Отже, висновок можна зробити такий: "Для індіанців найкраще бути рабами, ніж залишатися тваринами на свободі" [1, с.29].

Через декілька років колоністи підтвердили свої висновки такими спостереженнями: "Вони їдять людське м'ясо, у них немає системи правосуддя, вони ходять оголеними, їдять сирих блох, павуків і хробаків... Вони не носять бороди, а якщо вона випадково виростає, то вони квапляться її повищипувати. На сусідньому острові (Пуерто-Ріко)... індійці ловили білих і умертвляли їх, занурюючи у воду, а потім тижнями спостерігали за утоплениками, щоб дізнатися, чи піддаються вони процесові тління. Порівнюючи ці дослідження, можна зробити два висновки: білі цікавилися соціальними науками, а індіанці мали довіру швидше за все до наук природничих, у той час, коли європейці називали індіанців тваринами, другі вбачали у перших небожителів. При рівному невігластві останнє, безумовно, більш личить людям" [1, с.29-30].

На початку ХІХ ст. в Англії, Франції, Германії утворились антропологічні товариства. Через певний час постала проблема визначення місця антропології серед інших соціальних наук та статусу самої антропології. Численні університетські відділення, зокрема у США, називаються "антропології та соціальних наук". Зауважимо, що в літературі трапляються різні визначення одного й того ж дослідницького поля: соціальна антропологія, культурна антропологія, етнологія, етнографія.

Деякі вчені різко протиставляють соціальну антропологію як науку про соціальні структури і функції та етнологію або культурну антропологію як описове, історично орієнтоване дослідження культур. По суті, це розшарування є умовним. Культурна антропологія вивчає мову та інші символічні системи. Різні культури інтерпретуються як різні способи життя. Антропологія вивчає поєднання елементів, специфічних для тої чи іншої культури.

Часто розподіл соціальної та культурної антропології проводиться не настільки теоретично, наскільки практично, з ціллю навчання студентів, які у результаті здобувають різні спеціальності. Ці відмінності зумовлені також специфікою певної країни. Наприклад, у США антропологія включає наступні спеціалізації: 1) фізична антропологія; 2) культурна антропологія; 3) археологія; 4) лінгвістична антропологія.

За межами США антропологія асоціюється з фізичною антропологією, а етнологія – з соціокультурними дослідженнями людини. В Англії розвивається соціальна антропологія, а для нашої країни довгий час, і часто досі звичним є ототожнення антропології з етнографією. Правда, сьогодні назва “етнографія” змінюється на більш універсальне “антропологія”.

Антропологія активно використовує теоретичні здобутки філософії, психології, теоретичної соціології, історії. Науковий апарат антропології має багато паралелей з історичним, соціологічним, філософським знанням.

Відомий англійський соціолог Е.Гідденс відзначає, що сьогодні міждисциплінарні межі у соціальних науках втрачають чіткість. Взаємодія різних соціальних і гуманітарних наук особливо тісна, коли йдеться про дослідження людини. Ознайомлюючись з працями з проблем людини і суспільства, ми з великою ймовірністю знайдемо посилення на такі прізвища як Дж.Фрезер, А.Радкліф-Браун, М.Мід, Р.Бенедикт, Б.Малиновський, Ф.Боас, К.Леві-Стросс, К.Гірц, які часто вважаються представниками різних антропологічних напрямків.

Антропологія – це молода наука, яка перебуває в процесі становлення, а її самостійність визнана не у всіх країнах. “Вона виникла з певного сприйняття світу, – пише Клод Леві-Стросс, – або ж оригінального способу постановки проблеми”. [2, с.326].

Одним із розділів культурної антропології в США є фізична антропологія, яка досліджує проблеми еволюції людини, починаючи від тваринних форм та закінчуючи сучасним розподілом людей за расовими групами, які відрізняються антропологічними, фізіологічними ознаками. Будь-яке суспільство модифікує умови свого фізичного існування через складну сукупність таких правил, як заборона інцесту, евдогамія, екзогамія, переважаючий шлюб між певними типами родичів, полігамія чи моногамія, а то й просто через більш-менш систематичне застосування моральних, соціальних, економічних і естетичних норм. Залежно від існуючих правил суспільство прихильне до одних типів шлюбних союзів і виключає інші типи. “Антрополог, який лише спробував би пояснити еволюцію людських рас чи підрас лише як результат природних обставин, опинився б у такій безвиході, як зоолог, – пише Леві-Стросс у “Структурній антропології”, – котрий захотів би пояснити сучасне розмаїття порід собак згідно чисто біологічним чи економічним міркуваннями, не враховуючи втручання людини; це, звичайно, привело б його до цілком фантастичних гіпотез або, найімовірніше, до хаосу” [2, с.332]. Люди сформували самих себе і фізична антропологія, – хоча й звертається до знань і методів, що їх запозичує у природничих наук, – підтримує особливо тісний зв'язок з соціальними науками. У найширшому плані вона зводиться до вивчення анатомічних і фізіологічних

трансформацій, які для певного виду живих істот є наслідком виникнення соціального життя, мови, системи цінностей, культури взагалі.

Аналізуючи антропологію як навчальну дисципліну, виникає питання: що зближує і що розділяє етнографію, етнологію та антропологію? *Етнографія* (буквально народоопис) – галузь гуманітарних наук, котра вивчає народи (етноси), їхнє походження, етнічну історію, традиційно-побутову культуру та характер міжетнічних відносин, базуючись переважно на даних польових досліджень. Як наука етнографія формувалася в залежності від реальних потреб суспільства, зокрема потреби пізнання свого та чужих народів.

Щодо регіонального розмаїття назв етнографічної науки, то у більшості країн вони є калькою традиційної назви “етнографія”: *parodipis* у словаків, *ludoznawstwo* у поляків, *лаографія* (від *laos* – народ) у греків. Близьким до цих найменувань є український термін “народознавство”.

Народоописний характер етнографії притаманний і багатьом іншим народам, зокрема романомовним: у Франції він проявляє себе через термін *tradiciones*, *populaies*, в Італії – *tradizioni popolari*, в Іспанії – *tradiciones populares*. Це відповідає українському словосполученню “народні традиції”.

Аналогом цього терміну в Німеччині виступає *volkszunde* – найменування науки, що займається вивченням історії та культури власного народу, – на противагу *folkerkunde* – дисципліни, яка вивчає інші, переважно неєвропейські і, як правило, неписьменні, відсталі у своєму розвитку народи.

Опис чужих народів як своєрідну галузь гуманітарних наук започаткував відомий німецький історик А.Шльоцер. У 1772 р. він, вивчаючи проблему людського роду, дійшов висновку, що людство, складаючись із великих та малих народів, є єдиною системою, з якої неможливо вилучити жодного народу. Цю науку, як і науку про спільність народів, ним і було названо *фолькеркунде*.

Дещо пізніше виникає ще один напрямок антропологічної науки, також започаткований у Німеччині – фольксунде (опис власного народу). Його формування відбулося на тлі національно-культурного піднесення, стимульованого так званою міфологічною школою, яке отримало бурхливий розвиток у період романтизму (перша половина XIX ст.).

Я.Грімм, К.Брентано, В.Ріль спрямували свої зусилля на дослідження витоків власної культури, етнічної історії та відновлення національних символів. Представники цього напрямку ідеалізували селянську культуру, сільську общину, вбачаючи в ній ідеал соціально-культурного життя нації. В.Ріль у праці “Фолькаскунде як наука” у другій половині XIX ст. здійснив перше серйозне обґрунтування цієї концепції.

А.Пономарьов, український етнограф, вважає, що своєрідним аналогом класичної етнографії в США виступила культурна антропологія, а в

Англії – соціальна. На його думку соціокультурна антропологія не може бути у буквальному розумінні слова аналогом етнографії, оскільки вони мають різні об'єкти дослідження: в антропології – людина, в етнографії – народ – етнос [3, с.11-12].

Це твердження не є переконливим, оскільки сьогодні антропологія вважається більш універсальним поняттям і не спричиняє плутанини (особливо у студентів) для розрізнення трьох близьких галузей знання. Антропологія досліджує не одну конкретну людину, до того ж, люди – це представники народу – етносу.

Згідно думки А.Пономарьова, терміном “етнографія” в західноєвропейських та американських країнах визначається описова народознавча наука, що переважно функціонує в системі музеїв [3, с.12]. У Львові ми маємо чудовий Етнографічний музей, музей меблів, зброї, Історичний музей, музей під відкритим небом. Також функціонує Інститут народознавства, фольклористики та етнології ім.М.П.Рильського та інші дослідницькі і наукові заклади.

Цілий ряд етнографічних музеїв, створених в українській діаспорі, дають уявлення про історію, побут та культуру численних переселенців з України. Це українські музеї Канади з філіями в Торонто, Вінніпезі та Саскатуні, це і Парк української писанки у Вегревіллі, і Канадський музей цивілізації в Оттаві, де особливо багато представлений український національний одяг, вишивка, ікони і картини, вироби з металу, різьблення, кераміка, декоративний розпис. Це і український музей з величезною етнографічною колекцією у Нью-Йорку, і музей національної культури в Чикаго, Клівленді, Детройді, Філадельфії, і Український музей народного мистецтва у Мейнар-Коледжі, і Український музей та архів у Паунд-Бріджі (штат Нью-Джерсі), і музей Українського поселення в Бразилії, і Музей української культури в Мельбурні (Австралія) з постійно діючими виставками “Карти України”, “Українська книга” та “Життя і творчість Т.Г.Шевченка”, і Музей української культури у Свиднику на Пряшівщині у Словаччині та багато інших музеїв у країнах близького та далекого зарубіжжя, де мешкають українці.

Українці пам'ятають своє пракоріння і намагаються привити зв'язок з рідною землею своїм дітям, внукам і наступним поколінням.

Наступною спорідненою з етнографією є *етнологія*. На Заході, пише А.Пономарьов, теоретичне народознавство відоме як *етнологія* – наука про народи і культури, їх взаємодію та системи етнічності.

Виникнення етнології як однієї з народознавчих галузей пов'язане з ім'ям французького дослідника А.Шаванна, котрий ще у 1784 р. ввів цей термін до наукового вжитку, аби акцентувати увагу на вивченні “історії

прогресу народів і цивілізацій". У 20-30 р. XIX ст. ця ідея знайшла розвиток у працях В.Едвардса та А.-М.Ампера. Зокрема Ампер, фахівець із класифікації наук, виділив етнологію у спеціальну наукову дисципліну, в структурі якої етнографія посіла місце окремого розділу.

Отже, народознавча наука у більшості країн мала декілька ієрархічних рівнів, які більш-менш виразно виявилися лише у XIX ст., завдячуючи еволюціонізму.

Значні корективи у цю концепцію були внесені наприкінці XIX ст. – початку XX ст. у зв'язку з поширенням ідей дифузійнізму. Ця наукова течія надала пріоритет просторовому переміщенню народів. В системі дифузійністських ідей етнологія розумілася як наука про культури, при цьому відірвані від своїх носіїв – народів.

Отже, етнологія біля своїх витоків сприймалася як самостійна дисципліна на рівні з археологією, історією, а у середині XIX ст. – як наука про народи, наприкінці XIX ст. розуміли як складову соціальної антропології або складову етнографії, орієнтованої на опис переважно примітивних народів.

У XX ст. з появою глобальних проблем – тотальної руйнації народної культури, проблеми миру і конфліктів, економічних та соціальних наслідків сучасної цивілізації тощо, зазнали певної кризи етнографія та соціокультурна антропологія.

Перед етнографами та антропологами постала проблема соціальної відповідальності та професійної етики. У 1992 р. Міжнародним науковим братством антропологів, етнографів і демографів був прийнятий Кодекс професійної етики етнографа. Ось його зміст:

1. Виявляючи відданість етнографічній науці, етнограф має проїнятися глибокою повагою та занепокоєнням долею народу, що ним вивчається, чутливістю до його цінностей та інтересів, вірою у нього.

2. Етнографу слід усвідомити ключовий постулат: щоб будувати новий світ, потрібно знати минуле, котре підтверджує ідею єдності людства за всього його етнічного розмаїття; отже, він має проїнятися почуттям відповідальності за долю всієї людської цивілізації перед загрозою глобальних соціально-культурних катастроф та міжнаціональних конфліктів.

3. Повертаючи народів отримані від нього ж інформацію та знання:

- не нашкодь йому;
- не формулюй проблем там, де їх не бачить сам народ;
- не бери на себе функції самого народу.

4. Не роби собі кумира зі свого народу, своєї релігії, своєї культури. Знай, що всі люди потенційно рівні. Хто знає один народ – не знає жодного народу, хто знає єдину релігію, єдину культуру – не знає жодної.

5. В силу того, що етнографія логічно підводить до висновку про мінливість і водночас про спадковість будь-якого погляду, усякого явища суспільного життя, етнограф повинен бути ворогом будь-якого консерватизму, як і усякого нігілізму.

6. Не профануй науки, не паплюж етнографії кар'єризмом; справжнім етнографом може бути лише той, кого живить ентузіазм в науці, любов до людства і до людини.

7. Не промовляй несправедливого свідчення на ближнього свого, на інші народи, на їхній характер, обряди, звичаї. Люби ближнього більше, ніж самого себе.

8. Не вбивай науки фальсифікацією фактів, поверховим, неточним спостереженням, скороспілими висновками.

9. Шануй великих попередників, учителів у науковому та громадському житті, аби й тебе шанували по заслугах твоїх.

10. Етнографія – вінець усіх гуманітарних наук, оскільки вона всебічно вивчає всі народи і все людство у його минулому та сьогоденні з гуманістичних, людських позицій.

Як бачимо із останньої тези, етнографія вважається вінцем усіх наук. Ця точка зору притаманна лише вітчизняному народознавству.

Клод Леві-Стросс у системі народознавства виокремлює три найважливіші частини: етнографію, етнологію та антропологію, котрі є трьома послідовними етапами у процесі наукового пізнання народів та культури людства. Фундаментом і першим етапом виступає етнографія – переважно описова, емпірична дисципліна, вищим досягненням якої є класифікація і типологізація культурних явищ. Він пише: “Етнографія охоплює методи і технічні засоби, що стосуються роботи на місцях, класифікації, опису та аналізу окремих культурних явищ (зброї, знарядь праці, вірувань чи інституцій). Коли йдеться про матеріальні речі, то такі операції проводяться звичайно у музеї, що його, відтак, можна вважати продовженням досліджень, безпосередньо на місці” [2, с.334]. Ось чому на Заході під етнографією розуміють описову науку, що функціонує в системі музеїв.

Стосовно етнографії, вважає антрополог, етнологія є першим кроком до синтезу: “Не виключаючи безпосередньо спостереження, вона прагне до досить широких узагальнень, щоб їх можна було б обґрунтувати виключно на основі даних, одержаних з перших рук” [2, с.334]. Синтез, здійснюваний етнологією відбувається у трьох напрямках: а) *географічному*, який включає відомості про сусідні групи; б) *історичному*, який ставить за мету відтворити минуле одного чи декількох народів; в) *систематичному*, який аналізує певний тип матеріальних об'єктів, звичаїв та інституцій.

Саме у такому значенні вживається термін “етнологія” в Бюро американської етнології Смітсонівського інституту та в Інституті етнології Паризького університету. В усіх цих випадках етнологія визнавала етнографію першим етапом, продовженням якого є вона сама.

У деяких країнах, наприклад у Франції, подальший етап синтезу залишали іншим дисциплінам: соціології (у французькому розумінні терміна), географії людини, історії, філософії. Це пояснюється тим, вважає Леви-Стросс, що у багатьох країнах термін “антропологія” залишився невикористаним і виявився обмеженим фізичною антропологією.

Там, де ми зустрічаємося з терміном “соціальна” чи “культурна” антропологія, вони виявляються зв'язаними з останнім етапом синтезу на основі висновків, зроблених в етнографії та етнології. “В англосаксонських країнах, – пише К.Леві-Стросс, – антропологія ставить собі завдання глобального пізнання людини, охоплюючи його в усій його історичній та географічній розпростореності, прагнучи до знань, що їх можна було б застосувати до всієї сукупності етапів розвитку людини, скажімо, від гомінідів до сучасних рас, схилиючись до узагальнень, позитивних чи негативних, але прийнятих для всіх людських суспільств, починаючи з великого сучасного міста до найменшого меланезійського племені” [2, с.335].

На думку Леві-Стросса етнографія, етнологія, антропологія виступають трьома етапами того самого дослідження, а “...перевага того чи іншого терміна відображає лише особливу увагу, виявлену до одного типу дослідження, котрого ніколи не можна відділити від двох інших” [2, с.335].

Квінтесенцією соціальної орієнтації може бути судження одного з лідерів американських “лівих” антропологів Дж.Берремана, який стверджує, що антропологія як наука про людину має політичне забарвлення і, як показує історія, вона стає політичною силою.

Теоретична і прикладна антропологія не претендують на пряму участь у соціальних перетвореннях. Логіка антропологічного дослідження відрізняється від логіки глобальних проектів, політичної філософії і політології, історії великих особистостей. В антропологічних дослідженнях людські масштаби завжди залишаються збереженими. Антропологи завжди розуміли, що їх дані часткові, приблизні і містять помилки. У сучасній ситуації кризи “глобальних” ідеологій, “великих” теоретичних систем зростає інтерес до людиновимірних антропологічних підходів.

В певний момент розвитку антропологія від дослідження “доісторичних” спільнот перейшла до дослідження “розвинутих” суспільств. У антропології з'являється спільний предмет дослідження з соціологією. Антропологія і соціологія досліджують повсякденне життя людини, “вищі” прояви культури, “елітарну” та “масову” культуру.

Соціально-історична антропологія аналізує людину разом з її життєвим світом, з конкретними формами існування. Правда, класична польова антропологія, нічого іншого, крім цих форм дослідження не знала. Антропологія великих, міських індустріальних і постіндустріальних суспільств зберігає принципи дослідження класичної польової антропології. Антропологи завжди досліджували спільноти на локальному рівні, саме тому улюбленим об'єктом дослідження антрополога є ізольоване плем'я, село. Дослідник вивчає те, що може бути об'єктом спостереження.

Око антрополога називають "оком ювеліра". Сьогодні це "око ювеліра" скероване на ті суспільства, в яких ми живемо самі. Антрополог перестає писати про людину з великої букви, а повертається до людини з маленької букви.

Предметом аналізу сучасної антропології є відношення у школі, у студентській групі, університеті тощо. Аналіз щоденних взаємодій часто показує, що вчитель, виходець з нижніх прошарків середнього класу, культивує у своїх учнів відповідні цінності. Такі вчителі можуть віддавати перевагу дітям з середнього класу через формальне структурування роботи у класі, на відпочинку, у спілкуванні. Вони культивують цінності успіху, змагання, ворожості, перевагу матеріальних цінностей над інтелектуальними.

У результаті взаємодії соціологічних і антропологічних методів стали можливими дослідження споживання не як проблеми виробництва дешевих товарів для масового ринку, а як проблеми функціонування певної системи культурних значень, які об'єднують людей у суспільство. Методи структурної антропології, які розробляв Клод Леві-Стросс та його послідовники, мали великий вплив на формування нового погляду на масову культуру. Згідно з К.Леві-Строссом, не люди думають за допомогою міфів, а міфи діють у свідомості людей, які не усвідомлюють цього.

Відомий французький культуролог Р.Барт перетворив структуралізм в засіб аналізу моди, реклами, літератури. Дослідження сучасної культури і соціальності не мислимі без урахування праць про техніку тіла, про феномен обдарування, написаних французьким антропологом М.Мосом.

Антропологічні дослідження ґрунтуються на ймовірних моделях, уникаючи жорсткого детермінізму (причинно-наслідкових зв'язків). Життя аналізується в категоріях ігрових моделей.

Антропологічне знання відрізняється високою практичною цінністю. У свій час в Британській імперії службовцям, які приймали участь в управлінні колоніями, давали певну суму антропологічних знань, які дозволяли попередити цілу низку помилок в управлінні.

Досліджуючи незахідні феномени, антропологія досліджує їх цілісно, включаючи в аналіз дослідження цілісні аспекти культури, системи ідей і вірувань, картини світу, які репрезентують різноманітні групи людей.

Антропологічні підходи можуть допомогти соціальному досліднику поставити себе у нову позицію. Метафора діалогу, яка замінює метафору тексту з переметом, є притаманною антропологічному дослідженню. Антропологія намагається зрозуміти: як людина живе у суспільстві, і як суспільство живе в людині.

1. *Леви-Стросс К.* Печальні тропіки. М., 1999.
2. *Леви-Стросс К.* Структурна антропологія. К., 1999.
3. *Пономарьов А.* Українська етнографія. К., 1998.

ANTHROPOLOGY IN THE SYSTEM OF SOCIAL SCIENCES

Lidiya Safonik

*Ivan Franko National University of Lviv
st. Universytetska 1. Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.*

Anthropology as a science is very young. It is in the formation and not in every country one can consider it to be a science. Nevertheless it possesses a basic place in the system of social sciences. The author in this article makes an analysis of different scientists' views in the sphere of understanding the essence and object domain. The author also explains the connection of ethnography, ethnology and anthropology.

Key words: anthropology, cultural anthropology, social anthropology, ethnography, and ethnology.

Стаття надійшла до редколегії 10.03.2001

Прийнята до друку 14.11.2001